

กลวิธีการเขียน คติความเชื่อและโลกทัศน์ในตำรายาจากจารึกและเอกสารโบราณ

ดอกกรัก พยัคศรี

ในอดีตคนไทยมีระบบการแพทย์พื้นบ้านเพื่อจัดการสุขภาพของของคนในสังคม ซึ่งอาศัยความรู้ ความเชี่ยวชาญ ประสบการณ์จากการสังเกต การทดลองเพื่อประกอบตัวยาจากสมุนไพรหลากหลายชนิดมาใช้รักษาสุขภาพ ความเชื่อเรื่องโรคร้ายของคนในอดีตเชื่อว่าการที่คนเราไม่สบายเกิดจากความไม่สมดุลภายในร่างกาย ซึ่งต่างจากความเชื่อของชาวตะวันตกที่เชื่อว่าสาเหตุของการเจ็บป่วยมาจากเชื้อโรค ดังนั้นการรักษาตามระบบแพทย์แผนไทยจึงเน้นการรักษาแบบองค์รวมที่จะต้องให้ความสำคัญกับการรักษาในทุกๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นทั้งด้านร่างกาย ด้านจิตใจ ด้านความสัมพันธ์ภายในครอบครัว สังคม วัฒนธรรม ตลอดจนคติความเชื่อต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับผู้ป่วย

อย่างไรก็ดี ด้วยความเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทยซึ่งเน้นการพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นสากล การแพทย์พื้นบ้านไทยได้ลดบทบาทลงอย่างมากจนแทบจะเลือนหายไปจากสังคมไทย ด้วยมีการแพทย์แผนใหม่ที่ชาวตะวันตกนำเข้ามาซึ่งมีประสิทธิภาพมากกว่า เห็นผลได้รวดเร็วกว่า เป็นเพราะว่ามีความต้องการมุ่งเน้นที่จะรักษาแต่โรค “ภายใน” ร่างกายเท่านั้น โดยขาดการเชื่อมโยงสิ่งแวดล้อมของผู้ป่วย ซึ่งแตกต่างจากการรักษาแบบองค์รวมของแพทย์แผนไทย

“ตำรายาพื้นบ้าน” เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงองค์ความรู้ ภูมิปัญญาเรื่องการแพทย์พื้นบ้านของคนไทยในอดีตที่ถูกบันทึกไว้ในเอกสารโบราณทั้งในจารึก สมุดไทย ใบลาน ฯลฯ และยังหลงเหลืออยู่มาจนถึงปัจจุบัน ตำรายาพื้นบ้านมีรูปแบบกลวิธีการเขียนที่เป็นเอกลักษณ์และแตกต่างจากเอกสารในหมวดอื่นๆ นอกจากนี้ยังแฝงถึงคติความเชื่อ และโลกทัศน์ของคนไทยในอดีตที่เกี่ยวข้องกับระบบการแพทย์แผนไทย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มีความมุ่งหมายที่จะศึกษารูปแบบ กลวิธีการเขียนบันทึกเอกสารโบราณตำรายา และคติความเชื่อโลกทัศน์ที่สะท้อนจากตำรายา โดยมีวิธีการศึกษาจากเอกสารโบราณประเภทจารึก และหนังสือสมุดไทย

เอกสารที่นำมาใช้ศึกษา

เอกสารโบราณตำรายาที่นำมาศึกษาในครั้งนี้ เป็นเอกสารโบราณประเภทจารึก และเอกสารโบราณ ประเภทจารึก ได้แก่ ชุตจารึกตำรายาวัดราชโอรสาราม 52 แผ่น และชุตจารึกตำรายาวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม 42 แผ่น ส่วนเอกสารโบราณ ได้แก่ สมุดไทยตำรายาในจังหวัดนครปฐมจำนวน 10 เล่ม ข้อมูลที่นำมาศึกษาในครั้งนี้ล้วนเป็นข้อมูลที่อยู่ในฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย และฐานข้อมูลเอกสารโบราณภูมิภาคตะวันตกในประเทศไทยทั้งสิ้น ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ศิลาจารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร

จารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ขณะนี้มีจำนวนทั้งหมด 50 แผ่น จารึกบนแผ่นหินอ่อนสีเทา รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาด กว้าง ยาว ด้านละ 33 เซนติเมตร เท่ากันทุกแผ่น แต่ละแผ่นมีอักษรจารึกด้านเดียว จัดเรียงบรรทัดทางมุมแหลมจำนวน 17 บรรทัด เหมือนกันทุกแผ่น(ยกเว้นแผ่นปลิง ที่เป็นรูปภาพคน) จารึกเหล่านี้ติดประดับอยู่ที่ผนังด้านนอกของระเบียงพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ จำนวน 42 แผ่น และอยู่ที่ผนังศาลารายหน้าพระอุโบสถ 2 ศาลา ศาลาละ 4 แผ่น แต่ในหนังสือวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร พิมพ์ พ.ศ. 2541 หน้า 69 กล่าวไว้ว่า ก่อนการบูรณะพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ในปี พ.ศ. 2525 จารึกตำรายามีจำนวน 92 แผ่น แต่คงจะชำรุดแตกหักสูญหายไปมาก เมื่อมีการบูรณะขึ้นมาใหม่ จึงพบว่าปัจจุบัน

เหลือเพียง 50 แผ่น และในคราวที่บูรณะนั้นทำให้ตำแหน่งที่ติดจารึกพลัดหลงสลับกัน ไม่ได้เรียงตามลำดับเนื้อหาของกลุ่มของโรค แต่เนื่องจากจารึกแต่ละแผ่นมีเนื้อหาของเรื่องจบความในตัวเอง ดังนั้นถึงแม้ว่าจะมีการเรียงลำดับสลับกัน ก็ยังใช้ได้ใจความที่สมบูรณ์ทุกแผ่น (ก่องแก้ว วีระประจักษ์ 2545)

ต่อมาได้มีการค้นพบสำเนาจารึกตำรายาวัตราชโอรสารามราชวรวิหารที่เคยสูญหายไปเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากที่ปรากฏในหนังสือของกรมศิลปากรอีก 5 แผ่น โดยทั้ง 5 แผ่นที่พบนี้เป็นสำเนาการคัดลอกจารึกฉบับของศาสตราจารย์ ดร. วิเชียร จีรวงศ์ พร้อมทั้งคำอ่านจารึก และคำอ่านไทยปัจจุบัน ในบทความเรื่อง “ศิลาจารึกตำรายาวัตราชโอรสารามราชวรวิหารที่สูญหาย” โดย ศุภชัย ตียวรรณท์ คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และชยันต์ พิเชียรสุนทร สำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตยสถาน ตีพิมพ์ลงในวารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

ศิลาจารึกตำรายาวัตราชโอรสารามราชวรวิหาร

จารึกตำรายาวัตราชโอรสารามฯ มีจำนวนทั้งสิ้น 1440 รายการ เป็นจารึกในหมวดเวชศาสตร์จำนวน 608 แผ่น มีทั้งหมด 9 เรื่อง ได้แก่ ตำรายา แผนเส้น แผนผี แผนปลิง แม่ชื้อ ลำบองราหู โองการปิดพิษแสลง อาธิให้โพธิบาท และโคลงภาพฤกษ์ตัดตน

ตำราแพทย์แผนไทยวัดโพธิ์ เป็นตำรายาที่ว่าด้วยการบำบัดรักษาโรคต่างๆ ซึ่งหมอยาหรือผู้มีความรู้ในตำรายาเหล่านั้น ต้องสาบานตัวว่ายาวนานนั้นๆ ตนเคยใช้รักษาโรครมาแล้วและได้ผลดีจริง จากนั้นพระยาบำเรอราชแพทย์ ซึ่งเป็นแพทย์หลวงประจำราชสำนักในขณะนั้น ทำการตรวจสอบอีกครั้งหนึ่งก่อน เมื่อเห็นว่าเป็นจริงดังคำกล่าวอ้าง จึงนำมาจารึกบนแผ่นศิลา ดังนั้นวิชาแพทย์แผนไทยจึงเป็นเรื่องที่ผู้ศึกษาต้องมีความละเอียดถี่ถ้วน มีความรู้จริง มีการทดลองซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพื่อให้ได้ผลที่แท้จริง ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เพื่อให้การบำบัดรักษาคนไข้บังเกิดผลหายจากอาการของโรค เนื้อหาที่จารึกไว้นั้นจึงครอบคลุมทุกเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการรักษาโรค

นอกจากตำรายาสมุนไพร ยังมีตำราขนาดที่เป็นตำราแบบแผนวิธีการรักษาโรคด้วยการใช้มือ หรือนิ้วมือกดไปตามเส้นเอ็นต่างๆ ของร่างกาย เพื่อให้คลายจากอาการโรค ในแผ่นศิลาจารึกจะมีรูปภาพคนทั้งด้านหน้า และด้านหลัง พร้อมทั้งมีเส้นโยงบอกจุดตำแหน่งของเส้นเอ็นในร่างกายที่กำหนดเรียกว่า แผน ถ้าเป็นภาพด้านหน้าเรียกว่า แผนหงาย ภาพด้านหลังเรียกว่า แผนคว่ำ แผนเส้นเหล่านี้ระบุตำแหน่งจุดต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์กันตลอดจนระบุชื่อเส้น และจุดที่แก้ไขให้บรรเทาอาการของโรคด้วย

เนื่องด้วยในส่วนของจารึกที่เป็นตำรายาของวัดโพธิ์มีมากถึง 341 แผ่น ในการศึกษาครั้งนี้จึงได้เลือกจารึกตำรายาจากในฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทยมาศึกษาเฉพาะเรื่องเท่านั้นเป็นจำนวน 48 แผ่น โดยมีเนื้อหาเป็นตำรายาสมุนไพรและเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อ ดังนั้นจึงได้เลือกจารึกตำรายาที่เกี่ยวกับโองการแม่ชื้อ ลักษณะลำบองราหู ลักษณะกำเนิดชาง 7 วัน ลักษณะตานชาง 7 วัน ลักษณะโรคดับพิการ ลักษณะสมุฏฐาน 4 ประการ ลักษณะวิเศษสมุฏฐาน 4 ประการ และลักษณะฤดู

เอกสารโบราณหนังสือสมุดไทยตำรายา

เอกสารโบราณที่นำมาศึกษาเป็นหนังสือสมุดไทยในหมวดเวชศาสตร์ที่เผยแพร่อยู่ในฐานข้อมูลเอกสารโบราณภูมิภาคตะวันตกในประเทศไทยของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน) จำนวน 10 เรื่อง เอกสารโบราณหนังสือสมุดไทยตำรายาทั้ง 10 เรื่อง ได้รับการปริวรรตเป็นอักษรไทยปัจจุบัน และแปลเป็นภาษาไทยปัจจุบันแล้ว ได้แก่ ตำรายาโรคลม

ตำรายาวัตทำพุด 3 ฉบับ ตำรายาโรคลมและการคลอดบุตร ตำรายาโรคเลือด ฉบับวัดบางช้างเหนือ ตำรายาฉบับวัดบางช้างเหนือ ตำรายาอาการ 32 ลักษณะไข้เหนือ ตำรายาฉบับหมอมเห สายโกสินทร์ และสันนิบาตคำกลอน

กลวิธีการเขียนและสำนวนภาษา

การศึกษาในครั้งนี้คณะผู้วิจัยได้เลือกเอกสารโบราณตำรายาใช้ศึกษาเนื่องจากมีการบันทึกที่ใช้ตัวอักษรเป็นหลักทำให้เห็นถึงกลวิธี ท่วงทำนองการเขียน และสำนวนภาษาได้ดีกว่าแผนผี แผนนวด และฤกษ์ตัดตนที่เน้นการใช้ภาพวาดเป็นหลักในการบันทึก อย่างไรก็ตามเอกสารโบราณประเภทตำรายาเองก็มีกลวิธีการเขียนที่เป็นเอกลักษณ์และค่อนข้างจะแตกต่างไปจากเอกสารโบราณในหมวดอื่นๆ

1. ลักษณะการบันทึกตำรายาแผนโบราณจากเอกสารโบราณ

จากการศึกษาเอกสารโบราณทั้งจารึกและสมุดไทย พบว่ามีรูปแบบของการบันทึกตำรายา 2 ลักษณะใหญ่ๆ ได้แก่ ลักษณะการบันทึกแบบบรรยายหรืออธิบายความ และลักษณะการบันทึกแบบฉบับตำรับยาแต่ละขนานๆ ไป ดังนี้

1.1 ลักษณะบรรยายหรืออธิบายความ เป็นการสาธยาย อธิบายเกี่ยวกับโรค สาเหตุของโรค อาการของโรค แล้วจึงตามด้วยตำรับยาที่ใช้รักษา

1.2 ลักษณะการบันทึกแบบฉบับตำรับยา เป็นการบันทึกเป็นแบบฉบับตามขนบของการบันทึกตำรับยา ซึ่งมีรูปแบบการบันทึกเป็นส่วนๆ แยกเป็นข้อความขึ้นต้น ข้อความส่วนกลาง และข้อความที่ลงท้ายตำรับยา

ข้อความขึ้นต้น	ข้อความส่วนกลาง			ข้อความลงท้าย
	สมุนไพรร	วิธีการประกอบยา	วิธีการใช้ยา	

1.2.1 ข้อความขึ้นต้น ในส่วนนี้จะเป็ข้อความที่อยู่ส่วนแรกสุดของตำรับยาแต่ละขนาน โดยมักมีข้อความในการใช้เพื่อขึ้นต้นขนานยาแต่ละขนาน โดยจำแนกได้เป็น 6 ประเภท ได้แก่ ข้อความที่เป็นคำมงคล ข้อความที่เป็นชื่อยา ข้อความที่เป็นชื่อโรค ข้อความที่เป็นสรรพคุณยา ข้อความที่บ่งบอกประเภทของยา และข้อความอื่นๆ

1.2.1.1 ข้อความที่เป็นมงคล มักเป็นคำภาษาบาลี เนื่องจากเป็นภาษาที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎกและเรื่องราวในพระพุทธศาสนา คนไทยในอดีตมีความเชื่อเรื่องภาษาบาลีนี้ว่าเป็นภาษาหรือถ้อยคำที่มีความศักดิ์สิทธิ์ จึงมักใช้คำภาษาบาลีในการขึ้นต้นเพื่อการบันทึกเอกสารโบราณเพื่อความเป็นสิริมงคล จากการศึกษาพบว่าข้อความที่เป็นมงคลที่ใช้เป็นข้อความขึ้นต้นตำรับยาคือ “สิทธิการิย” มักเขียนด้วยอักษรไทยว่า “สิทธิการิยะ” มีความหมายว่า กระทำสำเร็จ ความสำเร็จ ซึ่งใช้เป็นคำอธิษฐานเพื่อขอให้สิ่งที่ทำสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ไม่มีอุปสรรค จึงมักใช้เป็นคำขึ้นต้นในเอกสารโบราณประเภทตำรายาต่างๆ

1.2.1.2 ข้อความที่เป็นชื่อของยาสมุนไพรร ในที่นี้จะแบ่งเป็น 3 ประเภท ได้แก่ 1. ชื่อเฉพาะของยาสมุนไพรร 2. ชื่อที่เกิดจากการประสมคำเพื่อบ่งบอกถึงสรรพคุณที่ใช้รักษาโรคนั้นๆ โดยจะใช้คำว่า “ยา” เป็นคำเริ่มต้น แล้วต่อด้วยคำว่า “แก้” ซึ่งหมายถึงแก้ไข รักษา บรรเทา และส่วนท้ายเป็นชื่อของโรค หรืออาการของโรค 3. ชื่อที่เกิดจากการประสมคำระหว่าง

คำว่า “ยา” และ “ชื่อของโรคหรืออาการของโรค” ในตำรายามักพบข้อความที่เป็นชื่อยาของยาสมุนไพรในลักษณะที่สองมากที่สุด

1.2.1.3 ข้อความที่บ่งบอกถึงชื่อโรค หรืออาการของโรค ข้อความนี้จะบอกชื่อโรคหรืออาการของโรคที่ต้องใช้ยาสมุนไพรขนานนั้นๆ รักษาให้อาการบรรเทาเบาบาง หรือหายจากโรคที่เป็นอยู่ บางครั้งก็มักจะมีคำว่า “แก้” นำหน้าชื่อโรคหรืออาการของโรคดังกล่าว

1.2.1.4 ข้อความที่บ่งบอกหรือบรรยายเกี่ยวกับสรรพคุณของยารุนานนั้นๆ เช่น ยารุ ยาผาย ยากระทุ้ง ยาแปร เป็นต้น ยารุ หมายถึง ยาที่ปรุงแล้วใช้เป็นยาถ่าย ยาขับ ยาผาย หมายถึง ประเภทยาที่ใช้เป็นยาขับลมหรือยาไล่ลมให้ออกทางทวาร ยากระทุ้ง หมายถึง ประเภทยาที่มีสรรพคุณในการทำให้พิษของโรคที่เกิดขึ้นภายในร่างกายออกมาที่ภายนอกหรือตามผิวหนัง ยาแปร หมายถึง ยาที่ใช้รักษาอาการของโรคให้ทุเลาลงจนหายเป็นปกติ

1.2.1.5 ข้อความที่บ่งบอกประเภทของยาที่ได้จากกรรมวิธีในการปรุงยา โดยอ้างอิงจากตำราเวชศึกษามี 24 วิธี (เอมอร ตรีชั้น 2528, 68) ได้แก่ ยาผง ยาเม็ด ยาต้ม ยาอม ยาอาบ ยารมไอน้ำ ยาตอง ยาน้ำค้าง ยาคว่ำ ยาถลัน ยาตม ยานัตถุ ยาหุงน้ำมัน ยาผสมน้ำมัน ยาสูบ ยาชะ ยาทา ยาสูมกระหม่อม ยาประคบ ยาเหน็บทวารหนัก ยาสวนทวารหนัก ยาหลาม ยาพอก และยากวาด ซึ่งทั้ง 24 วิธีนี้สามารถจัดเป็น 8 หมวดใหญ่ๆ ได้แก่

1. ยาที่ปรุงแล้วตำรวมกันให้ละเอียดเป็นผงละลายกับน้ำ หรือน้ำกระสาย ต้มกิน ผสมน้ำหรือน้ำผึ้งหรือน้ำกระสายอีกแล้วปั้นเป็นลูกกลอน หรือเป็นเม็ดกลืนกิน หรือใส่กลองเป่าทางจมูก หรือเป่าในลำคอ เป็นต้น
2. ยาที่ปรุงแล้วสับเป็นท่อนเป็นชิ้น บรรจุลงในหม้อเติมน้ำต้มเคี่ยว รินแต่น้ำ กินเป็นยาต้ม ถ้าจะใช้เป็นยาตองก็นำเครื่องยาที่ปรุงแล้วแช่ด้วยสุรา น้ำหรือน้ำผึ้ง แล้วรินแต่น้ำกิน
3. ยาที่ปรุงแล้วนำไปเผาหรือคว่ำให้ไหม้แล้วแช่น้ำ รินแต่น้ำกิน หรือบดให้ละเอียดเป็นผงละลายน้ำกระสายต่างๆ กิน
4. ยาที่กัดด้วยเหล้าหรือแอลกอฮอล์แล้วหยดลงในน้ำ หรือเติมน้ำกิน
5. ยาที่ปรุงแล้วนำไปกลั่นเอาแต่ไอน้ำ ไอน้ำของน้ำยา แล้วกินน้ำยาที่กลั่นได้
6. ยาที่ปรุงแล้วห่อผ้าบางๆ บรรจุลงในกลัก แล้วใช้ต้มหรือสูด เอาแต่กลิ่น
7. ยาที่ปรุงแล้วหุงด้วยน้ำมัน ใช้น้ำมันที่หุงได้ ใส่กลองเป่าบาดแผล
8. ยาที่ปรุงแล้วทำเป็นยาทา ยาเหน็บ ยาพอก ยาปิดตามผิวหนังใส่ผ้าห่อทำเป็นลูกประคบ ใส่หมวนเป็นบุหรือสูบเอาควัน นำไปติดไฟให้เกิดควัน แล้วใช้ควันใส่กลองเป่าบาดแผล และฐานผี นำไปต้มน้ำในหม้อหรือขันน้ำหรือขันหรือแช่ ซะล้าง หรือต้มใช้ไอรรม หรืออบ หรือใช้เป็นยาสูบ ยาสวน เป็นต้น

1.2.1.6 ข้อความอื่นๆ เช่น ถ้าจะแก้ ถ้ามีพิษ ถ้ามีหาย ขนานหนึ่ง ภาคหนึ่ง โดยคำว่า “ถ้าจะแก้” จะใช้ขึ้นต้นขนานยาก็ต่อเมื่อ ข้อความก่อนหน้ามีการบรรยายเกี่ยวกับโรคนั้นๆ ได้แก่ ชื่อโรค สาเหตุของโรค อาการของโรค แล้วจึงขึ้นต้นข้อความใหม่ด้วยคำว่า “ถ้าจะแก้”

คำว่า “ถ้ามีฟัง” หมายถึง ถ้าอาการไม่ทุเลาขึ้น มักใช้ขึ้นต้นข้อความขานานยาที่ต่อจากขานานยาก่อนหน้า เพื่อบอกว่าหากใช้ยาขานานหนึ่งแล้วอาการของคนไข้ไม่ทุเลาขึ้น ก็ให้ใช้ยาอีกขานานหนึ่ง

คำว่า “ถ้ามีหาย” หมายถึง ถ้าไม่หายจากโรค หรืออาการของโรค มักใช้ขึ้นต้นข้อความขานานยาที่ต่อจากขานานยาก่อนหน้า เพื่อบอกว่าหากใช้ยาขานานหนึ่งแล้วไม่หายจากโรค ก็ให้ใช้ยาอีกขานานหนึ่งรักษา

คำว่า “ขานานหนึ่ง” “ภาคหนึ่ง” “อนึ่ง” ใช้ขึ้นต้นข้อความขานานยาเพื่อบอกว่ายังมีขานานอื่นๆ ที่ใช้รักษาโรคหรืออาการของโรคนี้ได้เช่นกัน โดยอาจจะมียาสมุนไพรบางตัวที่แตกต่างกันไป เพื่อในกรณีที่ในชุมชนชนหาด้วยยาสมุนไพรบางอย่างไม่ได้ ก็ให้ลองใช้ด้วยยาสมุนไพรขานานอื่นๆ ได้ ซึ่งจะแตกต่างจากคำว่า ถ้ามีฟัง หรือถ้ามีหาย

1.2.2 ข้อความส่วนกลาง ในส่วนของข้อความส่วนกลางนี้ จะแบ่งได้ออกเป็นสามส่วนย่อยๆ คือ 1. ส่วนที่เป็นรายชื่อสมุนไพรที่ใช้ในขานานยานั้นๆ 2. ส่วนที่บ่งบอกถึงวิธีการประกอบยา การปรุงยา หรือการเข้ายา 3. ส่วนที่บ่งบอกถึงวิธีการใช้ยา ข้อกำหนดต่างๆ ในการใช้ยา

1.2.2.1 รายชื่อสมุนไพร ในขานานยามักจะบันทึกรายชื่อสมุนไพรที่จะต้องให้ทำยาขานานนั้นๆ ส่วนของรายชื่อสมุนไพร บางครั้งก็จะพบว่าบันทึกแต่ชื่อสมุนไพร บ้างก็บอกสัดส่วนในตอนท้ายของรายชื่อสมุนไพร บ้างก็บอกสัดส่วนยาต่อท้ายชื่อสมุนไพรแต่ละชนิดมักใช้เลข ๑ บอกสัดส่วน ซึ่งหมายถึง ๑ ส่วน บ้างก็บอกเป็นน้ำหนักของยาสมุนไพรแต่ละชนิดด้วยเครื่องหมาย “ตีนครุ” เรื่องหมายซึ่ง ดวง วัด ของไทยในอดีต เพื่อให้ได้สัดส่วนยาสมุนไพรที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

1.2.2.2 วิธีการประกอบ หรือวิธีการปรุงยาไทย มีหลากหลายวิธี การต้ม ต้มสามเอาหนึ่ง การบดปั้นแท่ง ปั้นลูกกลอน การทำเป็นเม็ด การบด การตำทำผง การหุงน้ำมัน การกวน การทำเป็นอาหารผัดให้สุก การดอง เป็นต้น

1.2.2.3 วิธีการใช้ยาสมุนไพร ขานานนั้นๆ เช่น กิน ทา ซิลอม สูบ พอก ฟัน เป่า เป็นต้น ส่วนใหญ่จะพบว่าเป็นตำรับขานานยาที่ใช้สำหรับกินมากที่สุด นอกจากนี้ยังมีกรรมวิธีก่อนที่จะนำยาสมุนไพรที่ปรุงแล้วมาใช้ เช่น การฝน การละลาย เป็นต้น โดยกรรมวิธีเหล่านี้มักจะมีส่วนประกอบของยาสมุนไพรเพิ่มเติมที่เรียกว่า “กระสายยา” ซึ่งเป็นเครื่องแทรกยาเป็นส่วนที่ใช้เพิ่มลงในเครื่องยาซึ่งปรุงแล้วเพื่อปรุงยาเป็นรูปแบบยาที่ต้องการ หรือช่วยให้รับประทานยาได้ง่ายขึ้น ทั้งนี้ น้ำกระสายยาอาจช่วยเสริมฤทธิ์ยาได้ด้วย ส่วนใหญ่มักเป็นของเหลวเรียกว่า “น้ำกระสายยา”

น้ำกระสายยา คือ น้ำชนิดต่างๆ ที่ใช้เป็นเครื่องแทรกยา หรือเจือยา เช่น น้ำสุก น้ำเหล้า น้ำผึ้ง น้ำขิง เป็นต้น น้ำกระสายยาเหล่านี้อาจได้มาจากการคั้น ต้ม ฝน แฉ่ ดอง หรือโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง เพื่อให้ได้น้ำจากตัวยาวอย่างเดียวกันไป หรือหลายอย่าง ใช้เป็นน้ำผสมกับยา การใช้น้ำกระสายยาประกอบตัวยาก็เพื่อเพิ่มให้ฤทธิ์ยามีสรรพคุณตรงกับโรคยิ่งขึ้น หรือทำให้ยาขานานนั้นๆ มีกำลังดับพิษโรคมามากยิ่งขึ้น

นอกเหนือไปจากการใช้กระสายยาแล้ว ยังพบกรรมวิธีที่เรียกว่า “แทรก” และ “รำหัด” ซึ่งเป็นกรรมวิธีที่เพิ่มส่วนผสมของตัวยานอกจากสมุนไพรในตำรับยาขานานนั้นๆ ลงไปเล็กน้อย คำว่า “แทรก” หรือ “แทรกยา” หมายถึง การปรุงเครื่องยาอย่างหนึ่งแล้วเพิ่มตัวยาวอย่างอื่นลงไปอีกเล็กน้อย “รำหัด” หมายถึง แทรก เจือ ใส่ หรือโรย เช่น รำหัดพิเสน คือการใช้พิมเสนแทรกยา โดยวิธีใช้นิ้วชี้กับนิ้วหัวแม่มือหยิบพิมเสนเพียงเล็กน้อย จำนวนพิมเสนที่หยิบได้ส่วนใหญ่นักไม่เกินครึ่งไพ และเมื่อจะแทรกพิมเสนลงในยา ควรต้องทำให้ละเอียดเป็นผงก่อน โดยวางพิมเสนที่หยิบได้ลงบนฝ่ามือแล้วใช้เล็บหัวแม่มืออีกข้างหนึ่งบดลงเบาๆ พิมเสนก็จะละเอียด ใช้โรยผสมลงในยา

นอกจากนี้ยังพบบันทึกข้อกำหนดการใช้ยาบางประการ เช่น เวลาในการใช้ยา ขนาดยาที่ต้องใช้ในแต่ละครั้ง ระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่ที่ใช้ขนาดยาที่แตกต่างกัน ทั้งนี้เพื่อให้ได้ประสิทธิภาพของยาสมุนไพรมากยิ่งขึ้น

1.2.3 ข้อความลงท้าย ในส่วนสุดท้ายของข้อความขนานยาเป็นการลงท้าย เพื่อบ่งบอกว่าเป็นการบันทึกตำรายาขนานนี้ได้จบลงแล้ว มักจะมีคำหรือข้อความที่ลงท้ายอยู่ 3 แบบ ได้แก่

1.2.3.1 การลงท้ายยาแต่ละขนานเพื่อบอกให้รู้ว่าเป็นยาดี รักษาโรคได้ผล ก็มักบอกให้ผู้ใช้นั้นทราบโดยตรงว่ายานี้เป็นยาดีจริง ๆ เพื่อให้ผู้ใช้ยาเกิดความมั่นใจว่าจะรักษาใช้ได้หายการย่ำถึงสรรพคุณยาว่าใช้ได้จริง หายจริง มักจะลงท้ายด้วยคำว่า “หายแล” “วิเศษนักแล” “อย่าสนเท่เลย” “ได้ทำมามาก” “ได้เชื้อมาแล้ว” นอกจากนี้ยังมีการตีค่าตำรายาขนานนั้นๆ เป็นมูลค่าของเงินทอง หรือสิ่งมีค่าอื่นๆ หรือบางครั้งก็ใช้คำที่ทำให้คุณค่ามากจนหาที่เปรียบไม่ได้ เช่น “ยาแก้วหาค่ามิได้”

1.2.3.2 การลงท้ายด้วยชื่อยา มีลักษณะคล้ายข้อความการขึ้นต้นขนานยาด้วยชื่อยา เพียงแต่บางตำรับขนานยาก็นำชื่อยามาไว้ในส่วนสุดท้ายของการจดบันทึก

1.2.3.3 การลงท้ายด้วยที่มาของตำรับยา หรือเจ้าของตำรับยา มักลงท้ายว่า ยานี้เป็นของใคร ใครเป็นผู้ให้ หรือลงเฉพาะชื่อเจ้าของตำรับ เป็นต้น

2. ส่วนวนภาษาในเอกสารโบราณตำรายา

นอกจากกลวิธี รูปแบบการบันทึกเอกสารโบราณตำรายา แล้วส่วนวน การใช้ภาษาในตำรายาเองก็มีความน่าสนใจ ด้วยความเป็นเอกสารโบราณจึงพบคำศัพท์เก่าที่ในปัจจุบันได้เลิกใช้ หรือไม่นิยมใช้กันแล้ว มากไปกว่านั้นเอกสารโบราณตำรายาจะมีการใช้คำศัพท์ หรือส่วนวนภาษาที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทย ถือว่าเป็นคำศัพท์เฉพาะทางสาขาอาชีพที่ไม่ได้ใช้กันทั่วไปในชีวิตประจำวัน และเป็นที่มาของสำนวนไทยหลายสำนวนที่ยังมีการใช้มาจนถึงปัจจุบัน

2.1 การใช้คำในเอกสารโบราณตำรายา

2.1.1 การใช้คำเก่า คือคำที่ปัจจุบันไม่ได้ใช้แล้ว หรือไม่นิยมนำมาใช้แล้ว ที่ปรากฏในเอกสารโบราณตำรายา และการแพทย์แผนไทย เช่น เชื่อมมัว รัน ทำห้อง ขวัญข้าว เป็นต้น

2.1.2 การเปลี่ยนความหมายของคำ คือ คำที่ปัจจุบันยังมีใช้กันอยู่ แต่ความหมายไม่เหมือนกับในอดีต มีทั้งความหมายแคบเข้า ความหมายกว้างออก และความหมายเปลี่ยน

2.1.3 การใช้คำศัพท์เฉพาะทางการแพทย์แผนไทย เกี่ยวกับการใช้ยา การรักษาโรค เช่น ถ้ามีฟิง สะตุ คุลีการ ทำแท่ง เป็นต้น

2.2 การใช้สำนวน ส่วนวนภาษา คือการแสดงออกซึ่งถ้อยคำออกมาเป็นข้อความพิเศษเฉพาะเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ในที่นี้เป็นสำนวนที่ใช้กับการแพทย์แผนไทยในอดีต เช่น ขอบโรค ราคาตำลึงทอง ขวัญกินเดือน ใช้ได้ร้อยแปด เป็นต้น

2.3 สำนวนไทยที่มีที่มาจากตำรายา และการแพทย์แผนไทย

สำนวนไทยที่ยังมีใช้กันอยู่ในปัจจุบันโดยมีต้นทางหรือมีที่มาจากคำราชา หรือศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับระบบแพทย์แผนไทย นำมาใช้เป็นสำนวนที่มีความหมายคล้ายกับคำเดิม หรือแตกต่างไปจากความหมายเดิม เช่น

ยักษ์กระสาย หมายถึง คนที่พลิกแพลง ไม่ตรงไปตรงมา หรือมีอาการเล่นตัว

ยาหม้อใหญ่ หมายถึง สิ่งที่น่าเบื่อหน่าย สิ่งที่ไม่อยากทำ แต่มีประโยชน์มาก เหมือนกับการกินยาหม้อใหญ่ที่ทั้งขม ทั้งขื่น แต่ก็ต้องกินเพื่อให้หายจากโรค

2.4 การใช้ความเปรียบ ในเอกสารโบราณตำรายามีการใช้สำนวนภาษาในเชิงเปรียบเทียบ โดยมากมักเปรียบเทียบอาการของโรคต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับคนกับสิ่งอื่น หรืออาการอื่นที่เป็นรูปธรรมเพื่อให้เห็นภาพพจน์ของสิ่งที่ต้องการเปรียบได้อย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้น มักมีคำว่า “ดั่ง” “ดั่ง” “ดูล” “เหมือน” เป็นต้น

คติความเชื่อและโลกทัศน์ในตำรายา

ความเชื่อที่ปรากฏในเอกสารโบราณตำรายา เป็นความเชื่อที่อยู่กับคนไทยในสมัยโบราณมาช้านาน มีทั้งความเชื่อโดยทั่วไปที่คนในท้องถิ่นต่างมีส่วนร่วม และความเชื่อเฉพาะในศาสตร์การแพทย์แผนไทย ความเชื่อทั่วไปที่มีร่วมกันได้แก่ ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ความเชื่อในพระพุทธศาสนา ส่วนความเชื่อเฉพาะในศาสตร์การแพทย์แผนไทยนั้น ได้แก่ ความเชื่อเรื่องสาเหตุของการเกิดโรค ความเชื่อเรื่องของพิธีกรรมและคาถาอาคม

ความเชื่อเรื่องผี ในเอกสารโบราณตำรายาได้สะท้อนความเชื่อเรื่องผีว่า โรคภัยไข้เจ็บที่เกิดขึ้นกับคนเรานั้น บางครั้งก็เกิดจากอำนาจของผีเป็นผู้กระทำ มีความเชื่อเรื่องพญามัจจุราช อันเป็นผู้กุมชะตาชีวิตของมนุษย์ในโลกนี้ หากป่วยหนักมากๆ ยากแก่การรักษา ก็เหมือนกับชีวิตของคนไข้ได้อยู่ในนมือของพญามัจจุราชแล้ว

ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ การแพทย์แผนไทยมักจะไปเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับไสยศาสตร์ในเรื่องของคาถาอาคมบางประการที่ใช้ร่วมกับการทำ หรือการใชยาสมุนไพร นอกจากนี้คนไทยในอดีตยังมีความเชื่อว่าความเจ็บป่วยบางอย่างเกิดจากการกระทำของไสยศาสตร์ จึงต้องแก้ด้วยยาสมุนไพรที่กำกับด้วยคาถาทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเชื่อว่าเป็นคาถาอาคมด้านสว่างที่จะช่วยรักษาอาการของโรคที่เชื่อว่าถูกกระทำจากคุณไสย หรือผีที่เป็นเรื่องของด้านมืด คาถากำกับยาสมุนไพรที่ใช้แก้คุณไสยเหล่านี้มักเป็นคาถาที่กล่าวถึง พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ และคาถาหัวใจต่างๆ ที่เป็นตัวอักษรย่อของคาถานั้นๆ เช่น คาถาหัวใจพระเจ้า 5 พระองค์ คาถาหัวใจธาตุทั้ง 4 คาถาหัวใจพระอภิธรรม เป็นต้น

โลกทัศน์ของคนไทยในอดีตเชื่อว่าในโลกนี้ไม่ได้มีเพียงสิ่งมีชีวิตที่มองเห็นได้ สัมผัสได้เท่านั้น แต่ยังมีสิ่งที่มีมนุษย์มองไม่เห็น สัมผัสไม่ได้ อยู่ร่วมกันในสังคมของตนอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นคนในสังคมที่มีความเชื่อเรื่องผีและสิ่งเหนือธรรมชาติจะเป็นผู้ที่เคารพนบในสิ่งที่มองไม่เห็นเหล่านั้น เพราะเชื่อว่าเขาจะบันดาลให้เกิดทั้งสิ่งที่ดี และสิ่งที่ไม่ดีให้เกิดขึ้นกับตนสังคมของตน การแสดงความเคารพนบต่อสิ่งเหล่านั้นมักจะแสดงออกผ่านทางอาการ หรือพิธีกรรมบางอย่าง เพื่อให้สิ่งที่มองไม่เห็นเหล่านั้นรับรู้และเข้าใจในเจตนารมณ์ของตน เริ่มตั้งแต่การยกมือขึ้นไหว้ป่าเขา เจ้าที่เจ้าทาง ที่ตนได้เดินทางเหยียบย่ำในเขตแดนหรือพื้นที่ของเขา การขออนุญาตกระทำบางสิ่งบางอย่าง การขอโทษที่ได้ล่วงเกินหรือประทุษร้ายไม่เหมาะสม ไปจนถึงการจัดทำพิธีกรรมเพื่อเช่นไหว้เลี้ยงผีบรรพบุรุษ ผีบ้าน ผีนา ผีไร่ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ เพื่อต้องการให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มองไม่เห็นเหล่านั้นบันดาลให้เกิดความสงบสุข เพาะปลูกพืชได้ผลงอกงาม น้ำฝนน้ำท่าบริบูรณ์ ปกป้องรักษาไม่ให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บแก่คนในชุมชนของตน เป็นต้น

ในเอกสารโบราณตำรายาได้สะท้อนความเชื่อเรื่องพิธีกรรมในการทำยาสมุนไพร ยาบางตำรับก็มีการทำพิธีกรรมเพื่อให้ยาสมุนไพรขนานนั้นๆ มีประสิทธิภาพในการใช้งานที่นอกเหนือไปจากการรักษาแบบปกติ ในหัวข้อนี้จะรวมไปถึงการใช้คาถาอาคมที่ส่วนใหญ่มาจากคาถาในพระพุทธศาสนา พิธีกรรมและคาถาอาคมนี้ถูกใช้ในทุกระบวนการของการทำยาสมุนไพร เริ่มตั้งแต่การเก็บสมุนไพร การลงคาถากำกับตัวสมุนไพรแต่ละชนิด พิธีกรรมและคาถาอาคมในการปรุงยา ตลอดจนถึงพิธีกรรมและคาถาอาคมในการใช้ยา

1. พิธีกรรมการเก็บยาสมุนไพร หมอยาพื้นบ้านในอดีตมักจะไปเก็บสมุนไพรในป่า เนื่องจากสมุนไพรบางชนิดที่ขึ้นอยู่ในป่าจะมีประสิทธิภาพหรือออกฤทธิ์ได้ดีกว่านำมาปลูกเองที่บ้าน นอกจากนี้การเข้าป่าไปเก็บสมุนไพรนั้น หมอยาจะได้ตัวยาที่เป็นทั้งพืชสมุนไพร สัตว์สมุนไพร และแร่ธาตุ ครบถ้วน การเข้าป่าไปเก็บสมุนไพรของหมอยาก็มีความเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่ในป่าล้วนมีเจ้าของซึ่งก็คือ เจ้าป่า เจ้าเขา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นการจะเก็บอะไรออกจากป่า ก็จะต้องทำพิธีกรรมการ “ขอ” เพื่อเป็นการบอกให้เจ้าป่าเจ้าเขาซึ่งเป็นเจ้าของสมุนไพรได้รับรู้เสียก่อน และเป็นการขออนุญาตเก็บสมุนไพรออกจากป่า โดยไม่ให้มีเหตุร้ายใดๆ เกิดขึ้นกับตน

2. การลงคาถาอาคมกำกับตัวยา เป็นการนำมนต์คาถาทางพระพุทธศาสนามาใช้สวดกำกับตัวยา ในเอกสารโบราณตำรายามักใช้คำว่า “ลง” หรือ “เสก” ส่วนใหญ่มักเป็นคาถาหัวใจต่างๆ ที่เป็นอักษรย่อ ของแต่ละมนต์คาถานั้นๆ นอกจากนี้มนต์คาถาที่กำกับตัวยานี้มักจะมีตัวเลขที่สัมพันธ์กับจำนวนของสมุนไพรชิ้นนั้นๆ เช่น ขมิ้นอ้อย 5 ชิ้น ก็จะเสกด้วยคาถาหัวใจพระเจ้า 5 พระองค์ (น โม พุ ฐา ย) บอระเพ็ด 7 แฉ่น เสกด้วยคาถาหัวใจพระอภิธรรม 7 คัมภีร์ (ส วิ ทา ปุ ก ย ป) ขมิ้นอ้อย 4 ชิ้น เสกด้วยคาถาหัวใจธาตุทั้ง 4 (น ม พ ท) เป็นต้น

3. การใช้พิธีกรรม คาถาอาคมกำกับการปรุงยา ในขณะที่กำลังปรุงยาสมุนไพร เพื่อให้การปรุงสำเร็จเรียบร้อยไปด้วยดี นอกจากนี้ยังมีความเชื่อว่าการทำพิธีกรรม และการสวดด้วยมนต์คาถาจะทำให้การรักษา หรือยาสมุนไพรที่ปรุงนั้นมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

4. การใช้พิธีกรรม คาถาอาคมกำกับการใช้ยาสมุนไพร เมื่อเวลาจะใช้ยาสมุนไพรอาจจะมีข้อกำหนดในการใช้ว่าต้องมีพิธีกรรม หรือการใช้คาถาอาคมเสกกำกับตัวยาก่อนใช้ยาสมุนไพรนั้นๆ

สรุป

การบันทึกเอกสารโบราณตำรายา มักจะมีกลวิธีบันทึกขนานยาเป็นตำรับๆ ไป ตามแต่ว่ายาขนานนั้นๆ ใช้รักษาโรคใด โดยมีรูปแบบของการบันทึกที่แบ่งได้เป็น 3 ส่วนหลักๆ ได้แก่ ข้อความในส่วนของการขึ้นต้นขนานยา ซึ่งประกอบไปด้วยการขึ้นต้นขนานยาด้วยถ้อยคำที่เป็นมงคล การขึ้นต้นขนานยาด้วยชื่อยา มีทั้งที่เป็นชื่อยาเฉพาะ และชื่อยาที่แก้โรคหรืออาการของโรค การขึ้นต้นขนานยาด้วยชื่อโรคหรืออาการของโรค บางครั้งก็มักจะมีคำว่า “แก้” นำหน้าชื่อโรคหรืออาการของโรค นั้นๆ การขึ้นต้นด้วยข้อความที่บอกถึงสรรพคุณยา เช่น ยารุ ยามาย การขึ้นต้นด้วยข้อความที่บอกประเภทของการปรุงยา เช่น ยาต้ม ยาดอง ยาผง ยาเม็ด และการขึ้นต้นด้วยข้อความอื่นๆ เช่น ถ้าจะแก้ ถ้ามีฟัง ขนานหนึ่ง ภาค หนึ่ง เป็นต้น

ส่วนที่สองของตำรับยาแต่ละขนานจะเป็นส่วนที่มีเนื้อหาและความยาวมากที่สุดในตำรับ ซึ่งส่วนนี้ก็จะมีเนื้อหาประกอบด้วย 3 ส่วน ได้แก่ ข้อความที่ระบุรายชื่อยาสมุนไพร ข้อความที่บอกถึงวิธีการปรุงยา และข้อความที่บอกถึงวิธีการใช้ยา ในส่วนของข้อความที่ระบุรายชื่อยาสมุนไพร จะปรากฏรายชื่อยาสมุนไพรต่างๆ ที่ต้องใช้เป็นส่วนผสมในตำรับยาสมุนไพรขนาน

นั้นๆ ซึ่งบางครั้งก็พบว่าเป็นการระบุแต่รายชื่อสมุนไพร บางครั้งพบว่าได้ระบุสัดส่วนของสมุนไพรที่จะใช้ลงไปด้วย ต่อจากนั้น รายชื่อสมุนไพรจะเป็นในส่วนของข้อความที่บอกถึงวิธีการปรุงยา ซึ่งจะบอกถึงวิธีการทำยาสมุนไพรขนานนั้น เช่น การบดแล้ว บั่นเป็นแท่ง การต้ม 3 เอา 1 การหุงให้คงแต่น้ำมัน การบดผง เป็นต้น สุดท้ายจะเป็นส่วนที่บอกถึงวิธีการใช้ยา เช่น กิน ทา ขโลม สูบ พอก ฟัน เป่า เป็นต้น โดยจะพบว่าวิธีการใช้ยาโดยการกินมากที่สุด นอกจากนี้วิธีการใช้ยาสมุนไพรบางขนานจะมีกรรมวิธีก่อนใช้อย่างการใช้ “กระสายยา” ซึ่งเป็นของเหลวที่ใช้เป็นเครื่องแทรกยา เช่น น้ำต้มสุก น้ำเหล้า น้ำผึ้ง น้ำมะนาว น้ำขิง ติง เป็นต้น ทั้งนี้หากใช้ตัวยาสมุนไพรเดียวกัน ก่อนใช้เพียงแค่ว่า “ยกกระสาย” คือการเปลี่ยนน้ำกระสายยา ก็จะสามารถใช้รักษาโรคหรืออาการของโรคอื่นๆ ได้อีกต่อไป

ส่วนที่สามของการบันทึกตำรับยา คือ การระบุข้อความที่ใส่ลงท้ายในขนานยาแต่ละตำรับ การลงท้ายนี้ปรากฏอยู่ 3 รูปแบบ ดังนี้ 1. การลงท้ายเพื่อบอกให้รู้ว่า เป็นยาดี ในส่วนนี้มักจะมีการใช้คำ หรือข้อความเพื่อบ่งบอกว่ายาสมุนไพรตำรับนั้นๆ มีประสิทธิภาพในการรักษาอาการป่วย นัยหนึ่งเพื่อทำให้ผู้ใช้และผู้ป่วยเกิดความมั่นใจว่าจะหายจากโรคได้จริง โดยมักจะมีคำหรือข้อความว่า “หายแล” “วิเศษนักแล” “ได้ใช้มากมาแล้ว” “ได้เชื่อมากมาแล้ว” “อย่าสนเท่เลย” เป็นการย้ำชัดว่าเมื่อใช้ยาตำรับนี้แล้วจะหายได้จริงๆ

นอกจากนี้บางตำรับยา ก็ได้ให้มูลค่าของยาขนานนั้นๆ เป็นเงินทอง หรือสิ่งมีค่าอื่นๆ โดยมักจะมีคำหรือข้อความว่า “ตีค่าไว้” แล้วตามด้วยจำนวนเงินทอง เช่น ตีค่าไว้ 1 ชั่งทอง ตีค่าไว้ 3 ตำลึงทอง เป็นต้น หรือบางครั้งก็จะพบว่ามีการตีค่าของยาสมุนไพรไว้สูงมากจนไม่สามารถประเมินมาเป็นมูลค่าได้ โดยการเปรียบเทียบกับ “แก้ว” ซึ่งในสมัยโบราณคำนี้หมายถึง แก้วรัตนชาติ อัญมณี ที่มีมูลค่ามากเกินกว่าจะประเมินได้ มักใช้คำว่า “แก้วหาค่ามิได้”

การลงท้ายขนานยาด้วยชื่อยา การลงท้ายแบบนี้มีลักษณะคล้ายกับการขึ้นขนานยาด้วยชื่อยา เพียงแต่เป็นการสลับเอาคำหรือข้อความที่เป็นชื่อยามาไว้ในตอนท้ายของขนานยานั้นๆ สุดท้ายเป็นการลงท้ายด้วยที่มาของตำรับยา หรือเจ้าของตำรับยา การลงท้ายลักษณะนี้จะบอกที่มาของตำรับยาว่าเป็นของผู้ใด เป็นการอ้างอิงถึงเจ้าของตำรายาที่เป็นผู้ให้มา เพื่อเป็นการเคารพและยกย่องคุณงามความดีให้กับผู้ที่เป็นเจ้าในอีกทางหนึ่ง

สำนวนภาษาที่พบในเอกสารโบราณตำรายา มีการใช้คำศัพท์เก่าโบราณที่ปัจจุบันไม่นิยมนำมาใช้แล้ว การเปลี่ยนความหมายของคำ มีทั้งในลักษณะที่ความหมายแคบเข้า ความหมายกว้างออก และความหมายเปลี่ยนไปจากเดิม การใช้สำนวนภาษาที่เป็นลักษณะเฉพาะของวงการแพทย์แผนไทย นอกจากนี้ยังปรากฏสำนวนไทยที่ใช้ในปัจจุบันบางสำนวนนั้นมีที่มาจากคำศัพท์ในวงการแพทย์แผนไทย เช่น ยกกระสาย ยาหม้อใหญ่ ไม่กินเส้น เป็นต้น มีการใช้ความเปรียบเพื่อใช้เปรียบเทียบความเจ็บปวด หรืออาการไม่ปกติต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากโรคกับสิ่งที่เป็นรูปธรรมเพื่อให้เห็นภาพพจน์ที่เด่นชัดมากยิ่งขึ้น

ทางด้านคติความเชื่อที่ปรากฏในเอกสารโบราณตำรายาได้สะท้อนความคิด ความเชื่อของคนไทยในอดีตที่มีต่อพุทธศาสนา และความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติอันเป็นความเชื่อดั้งเดิมในผู้คนในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นับถือกันมาอย่างยาวนานก่อนที่พุทธศาสนา และความเชื่อเรื่องศาสนาอื่นๆ จะเข้ามา อย่างไรก็ตามก็ตีข้อมูลเอกสารโบราณตำรายาที่ศึกษานี้ชี้ให้เห็นว่า ถึงแม้ว่าความเชื่อทั้งสองแบบ คือความเชื่อดั้งเดิมที่เกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ และความเชื่อทางด้านพุทธศาสนานั้นจะมีพื้นที่ตำแหน่งแห่งหนคนละที่ อย่างเรื่องการกำเนิดโรค คนไทยในอดีตรับรู้เกี่ยวกับการเกิดโรคมามากจากพุทธศาสนาที่เชื่อว่าเกิดจากความผิดปกติของธาตุทั้ง 4 ในร่างกาย ในขณะที่ความเชื่อดั้งเดิมของไทยก็เชื่อว่าโรคบางอย่างเกิด

จากการกระทำของผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติอย่างภูตผีปีศาจ หรือคาอาคมในทางไสยศาสตร์ ดังนั้นในการรักษาโรคแบบแพทย์แผนไทยจึงต้องอาศัยทั้ง “ความรู้” เพื่อรักษาโรคทางกาย และ “ความเชื่อ” เพื่อเยียวยาสภาพจิตใจ เพราะในขณะที่คนเราป่วยไข้ไม่สบาย สภาพจิตใจของผู้ป่วยก็ตกต่ำแย่ไปกับร่างกายด้วย ดังนั้นการฟื้นฟูจิตใจไปพร้อมๆ กับการรักษาโรคทางร่างกายจึงเป็นสิ่งจำเป็น

เอกสารโบราณตำรายาได้สะท้อนโลกทัศน์ของคนไทยในอดีตที่มีความผูกพันกับธรรมชาติ ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อเสาะหาสมุนไพร ทั้งพืชสมุนไพร สัตว์สมุนไพร และแร่ธาตุสมุนไพร ซึ่งสมุนไพรเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นตามธรรมชาติในป่าเขา คนไทยในอดีตล้วนพึ่งอิงสมุนไพรจากธรรมชาติ ถึงแม้จะมีการนำมาปลูกเองที่บ้านเพื่อใช้งาน แต่สมุนไพรบางชนิดก็เกิดขึ้นในธรรมชาติในป่าเท่านั้น หรือสรรพคุณการออกฤทธิ์ของตัวยาที่ได้จากการปลูกเองก็สู้กับที่ขึ้นเองตามธรรมชาติไม่ได้ เนื่องจากสภาพแวดล้อมของการเกิดต่างกัน ด้วยว่าสภาพแวดล้อมของป่าเขาที่มีความชื้น ความอุดมสมบูรณ์ของแร่ธาตุในดิน ระบบนิเวศที่เป็นตัวคัดกรองการมีชีวิตอยู่ของสิ่งมีชีวิตทุกชนิดในป่า ทำให้สิ่งมีชีวิตที่แข็งแกร่งเท่านั้นถึงจะอยู่รอดได้ คนไทยในอดีตเองก็ใช้ชีวิตผูกพันอยู่กับป่ามาเนิ่นนาน ความคิดเรื่องการทำยาจึงไม่มีอยู่ในมโนสำนึก เพราะป่าเป็นทั้งแหล่งอาหาร และโคตงที่เก็บบรรักษาโรค เรียกได้ว่า ป่านั้นคือ “ชีวิต” ของคนไทยในอดีตเลยทีเดียว

สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ของคนไทยในอดีตที่มีความผูกพัน พึ่งอิงอยู่กับธรรมชาติคือ การพลียา ซึ่งเป็นพิธีกรรมบวงสรวงเชิญยาเอามาใช้ หรือ ขอแบ่งเครื่องยามาใช้ เช่น เมื่อจะเก็บต้นยามาใช้ทุกครั้งต้องพลีก่อน ถ้าไม่มีเครื่องบวงสรวงก็ใช้วิธีง่าย ๆ โดยการนั่งคุกเข่าประนมมือหันหน้าเข้าหาต้นยานั้น แล้วกล่าวคำเพื่อขออนุญาตเก็บยา เพราะคนไทยในอดีตเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่ในป่าล้วนมีเจ้าของ ซึ่งก็คือเจ้าป่า เจ้าเขา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ดังนั้นหากจะเก็บหรือหยิบอะไรไปจึงต้องมีการทำพิธีกรรมในเชิงการขออนุญาตเสียก่อน

นอกจากโลกทัศน์เกี่ยวกับธรรมชาติแล้ว ยังปรากฏโลกทัศน์ที่เกี่ยวกับร่างกายของมนุษย์ โดยเชื่อว่าร่างกายของคนเราประกอบด้วย “อาการ 32” ซึ่งเป็นคำนี้มีที่มาจากคติในทางพระพุทธศาสนา ที่ถือว่าร่างกายของคนเราสามารถพิจารณาจำแนกออกเป็นธาตุทั้ง 4 คือ ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) และ วายุธาตุ (ธาตุลม) ในจำนวนธาตุทั้ง 4 นี้ มีอยู่ 2 ธาตุ ที่สามารถจับต้องได้ คือ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ

ปฐวีธาตุ คือธาตุดิน เป็นธาตุที่มีลักษณะแข็ง ในร่างกายคนเรามี 19 อย่าง ได้แก่ ฝ่ามือ ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข่มด ไข่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า กัมมันตมวง อีก 1 อย่าง รวมเป็นทั้งหมด 20 อย่าง ส่วนอาโปธาตุ คือธาตุน้ำ เป็นธาตุที่มีลักษณะเิบอบแบบของเหลว ในร่างกายคนเรามี 12 อย่าง ได้แก่ ตีเสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หากเรานับรวม ปฐวีธาตุและอาโปธาตุ ก็จะได้ 32 อย่าง เราจึงเรียกว่า “อาการ 32” ในปัจจุบันเรามักใช้คำนี้กับผู้ที่เกิดมาสมบูรณ์ ไม่พิการต่าง ๆ นานานี้ว่า “อาการครบ 32”